

ЄВРЕЙСЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ КРИМУ в 1921 – 1926 роках

Становлення і розвиток процесу колонізації Криму містив у собі усі протиріччя політики уряду щодо єврейської меншини України в 20-тих рр. ХХ ст. Рішення проблем зайнятості єврейського населення було запропоновано урядом у вигляді масового переселення євреїв України на південь. Це призвело до виникнення нових поселень в Криму.

Різні аспекти історії будівництва сільськогосподарських поселень євреїв були розглянуті в 1920 – 30-тих рр. в роботах Ю.Гольде, А.Дердакіна, С.Побутового¹.

Проблемам соціальних труднощів та антисемітизму, викликаного процесом переселення євреїв до Криму, були присвячені роботи І.Бобришева, А.Мачанова, В.Тана, Л.Штернберга тощо².

У 1990-тих рр. проблема переселення євреїв до Криму в історичній науці незалежної України досліджувалася в роботах Б.Бережанської “Євреї Криму” та професора Я.Хонігсмана “Єврейське землеробство (на матеріалах ЦДІА України)”³.

У 1920 році, після звільнення Криму від Врангеля і встановлення Радянської влади, національні групи колоністів позбавлялися усіх пільг. З метою посилення впливу вони використовували енергійні методи, створюючи суспільства і союзи. Так, у 1921 році виник союз за назвою “Бундесбуд”; у 1922 році активно діяв єврейський споживчий кооператив “Самодіяльність”. З 1922 року в Сімферополі функціонувала філія банку “Агро-Джойнт”, що фінансував переміщення нових єврейських переселенців, а також підготовку євреїв у навчальних закладах Криму. У м. Джанкої існувала найбільша філія фірми “Агро-Джойнт”. Саме в цей час у степовому Криму з’явилося більш 150 селищ, що заселялися представниками єврейських громад України. Зросла площа відведених ділянок, яка складала до 1930-го р. 344,8 тис. гектарів⁴.

На початку 1920-х років, з метою допомоги єврейському населенню Криму, декілька іноземних фірм вступили у переговори з Радянським урядом про надання економічної допомоги, висуваючи при цьому відповідні умови: здача в концесію ряду підприємств на території Криму і створення єврейської автономії.

Однією з найбільш перспективних форм поселень, зважаючи на політичні плани більшовицького уряду початку 1920 рр., вважалися комуні. У жовтні 1923 р. біля залізничної станції Колай (сучасне Азовське) була заснована перша землеробська коммуна “Тель-Хай”. Пізніше були створені колгоспи “Ма’аян”, “Мішмар”, “Хаклай”, – в останньому було утворене відділення “Гехалуца”. Одночасно із створенням комун на початку 20-х років почалося спонтанне переселення євреїв у Крим⁵.

Щоб допомогти переселенцям у 1924 р. було створене відділення “Джойнта” під назвою “Агро-Джойнт”, яке очолив доктор І.Розен. З 1925 по 1929 р. ця фірма у співдружності з іншими організаціями забезпечила 86% усіх витрат по переселенню євреїв у Крим.

“Восени 1925 р. ми вирішили всією сім’єю їхати на південь, – згадує очевидця тих подій Єсфірь Дашковська, – тато з’їздив у Крим і улаштувався на роботу в Агро-Джойнт... Озет і Комзет не могли нічого зробити крім агітації і пропаганди,... але розгорнув свою діяльність Агро-Джойнт і справа пішла. З’явилася техніка, прибували трактора – “фордзони”, комбайни, легковий транспорт (машини “Б’юік” “Шевроле”)”⁶.

Пояснюючи необхідність допомоги з-за кордону, М.Калінін і П.Смідович зазначали: “Проблема обводнювання... ділянок настільки складна... що на цю землю простих поселенців посадити не можна; щоб їх посадити, на кожну десятину сім’ї потрібно вкласти мінімум пару сотень рублів; ні в Радянського уряду, ні в населення... цієї суми немає. Ця сума може бути зібрана тільки за кордоном, що євреї і роблять”⁷.

Незважаючи на всі зусилля, до січня 1925 року становище євреїв-переселенців і кооперативних товариств погіршилося. “Прийняті восени 1924 року заходи до полегшення становища переселенців на зиму, як, наприклад, постачання коровами, конями, візками не змогли в достатній мірі влаштувати переселенців у продовольчому відношенні”⁸ – відзначалося в доповіді Комітету ОРТа про переселенців Одеської округи. Більшість дослідників пов’язують ці труднощі з відсутністю єдиного плану роботи по створенню землеробських колоній.

“Переселення євреїв... у 1923 – 24 р., носило стихійний характер, – зазначає Б.Бережанська. – Перші 34 колонії, що були створені в 1923 – 24 рр. зайняли декілька тисяч десятин вільної держфондівської землі в степовій частині Криму”⁹. За даними ОРТа кількість єврейських хліборобів досягла до березня 1923 року 76 000 чол.(проти 50 000 у 1913 році). Площа, яка оброблялася єврейськими хліборобами, досягла 140 000 десятин¹⁰.

У 1925 році уряд приступив до планомірного заселення території Криму. Відповідно до постанови ВЦВКа СРСР у другій половині 1920-тих рр. було виділено тисяча десятин землі, на яких були організовані перші 11 колоній з 305-ма сім'ями. Компактність переселенців дала можливість організувати тут національну сільраду – Ротендорфську.

З початком періоду польових робіт у 1925 році переселенці, що поїхали на зиму на старі місця, стали повертатися до Криму. “До червня 1925 року на місця переселення прибуло 564 сімей, тобто біля 80% з тих, хто записався спочатку”, – зазначалося в доповіді Комітету ОРТа¹¹.

Усього в Криму на той період було 25 колоній, велика кількість з яких розташовувалася в Джанкойському районі. Більшість колоній являлися за організаційним принципом артільми, але були товариства і комуни. Якщо сім'я переїжджала до Криму самостійно, то при вступі в артіль повинна була внести 400 рублів. Комзетом були встановлені 3 категорії пайовиків: 1 категорія (незаможні) вносили по 10 рублів на родину, 2 категорія – по 150 рублів, 3 категорія – по 500 рублів. З тих, що переселялися в плановому порядку не менше 30% складала 1 категорія. Поступово переселенський рух прийняв більш масовий характер¹².

Всі ці успіхи зумовили початок дискусій щодо політичних змін на Кримському півострові. Діяльність ця незабаром набула масштабів міждержавних відносин. Ще в 1923 році в СРСР і США майже одночасно почали обговорювати ідею створення національної автономії і переселення євреїв з Білорусії, України, Росії на землі в районі Чорного моря. Одним з головних ідеологів реалізації ідеї став член Радянського уряду Юрій Ларін (Михайло Лур'є), уродженець Сімферополя. Ним розроблявся план створення єврейської республіки в Криму і розселення на його території 280 тисяч євреїв.

У той же час була розгорнута пропагандистська кампанія навколо “Єврейського павільйону” на Всесоюзній сільгоспвиставці в жовтні 1923 року. У листопаді 1923 року А.Брагін підготував проект документу, відповідно до якого до 10-річчя Жовтневої революції пропонувалося утворити автономну область євреїв на території Північного Криму, південної степової частини України і Чорноморського узбережжя аж до кордонів Абхазії, загальною площею 10 млн. десятин, з метою переселення сюди 500 тисяч євреїв.

У січні 1924 року мова вже йшла про “автономний єврейський уряд”, був підготовлений проект декрету про створення в північній частині Криму Єврейської Автономної РСР. Єврейська телеграфна агенція (ЄТА) 20 лютого 1924 р. поширила за кордоном відповідне повідомлення¹³.

Для вирішення питань, що порушувалися в звертаннях Ю.Ларіна і А.Брагіна з приводу переселення євреїв з містечок України і Білорусії; Президія ЦВК СРСР на засіданні 29 серпня 1924 р. ухвалила утворити Комітет із земельного устрою єврейських трудящих і Громадський комітет із земельного устрою євреїв. Комзет очолив П.Смідович, Гзет-Ю. Ларін.

Комзет зорієнтував свою діяльність на переселення 500 – 600 тисяч чоловік. Необхідність цього пояснювалася тим, що “економічна структура єврейського населення зовсім не пристосована до Радянського ладу, з його курсом на держторгівлю, кооперацію і концентрацію промисловості, і що якщо не буде прийнято екстрених заходів по переходу єврейського населення до виробничої праці, то значна його частина буде поставлена перед перспективою вимирання...”¹⁴.

У травні 1926 р. був затверджений перспективний план міграції євреїв в СРСР на 10 років – 100 тисяч родин. У червні того ж року затверджується план на найближчі 3 роки – 18 тисяч родин. Відповідно до рішення ЦК ВКП(б) від 26 липня 1928 р. Кримська АРСР поряд з Бірбіджаном ставала основною базою єврейського переселення. До жовтня – листопада 1928 р. для потреб єврейського переселення в Криму було виділено 131.901,24 га земель¹⁵.

Паралельно йшов процес повертання до Криму представників інших національностей. Поступово почалася “ліквідація безземелля” серед кримських татар шляхом їхнього переселення з гірського Криму в степові райони, більше 200-х тисяч татар-емігрантів з Болгарії і Румунії одержали офіційний дозвіл повернутися в Крим з наданням їм пільг.

Виїздне засідання Бюро ОК ВКП(б) у Бахчисараї 21 квітня 1926 р. схвалило перспективний переселенський план, але виявилось, що переселення євреїв у Крим суперечило установкам місцевої влади у відношенні земельного устрою татарського селянства. Неминуче це призвело до конфлікту між керівництвом кримських державних і партійних органів і Москвою. У підтримку “кримського проекту” і з закликом до Заходу про збір засобів виступили 49 відомих письменників і поетів. В Америку і Європу відправилося ряд делегацій з метою агітації за створення єврейської республіки в Криму. У Берліні на зустрічі з представниками фінансово-політичних кіл Європи народний комісар іноземних справ Чичерін завірив, що уряд СРСР дуже серйозно відноситься до “кримського проекту”, і в його втіленні не передбачається ні найменшого утруднення.

У Сімферополі 7 квітня 1926 р. відкрилася Всекримська єврейська конференція, у зв'язку з чим відбувся неприємний для Комзета інцидент. У номері від 11 квітня “Червоного Криму” були опубліковані основні положення виступу представника (виголошені на їдиш) Відділу національностей ВЦВК І.М.Рашкеса: “Ми прагнемо створити суцільну земельну площу з автономією в перспективі не для концентрації всесвітнього

єврейства, а з метою устрою на землі трьох мільйонів євреїв СРСР¹⁶. Становище в Криму відразу загострилося: захвилювалися кримські татари і німці. Однак через три дні редакція опублікувала лист Рашкеса, у якому він відмовлявся від своїх слів, називаючи надруковане “явно безглуздою думкою”. Пославшись на недостатнє знання своїм співробітником єврейської мови, редакція принесла вибачення столичному товаришу.

На противагу проекту переселення євреїв, у кримськотатарських комуністів виникла ідея створення на півночі Криму німецької автономної республіки. Одним з головних супротивників масового переселення євреїв у Крим став Голова Кримського ЦВК В. Ібраїмов. Коли ситуація на півострові вийшла з-під контролю, він виступив зі статтею в кримськотатарській газеті “Єні-Дунья”: “Від нас вимагають землі на переселення в Крим 8 000 єврейських господарств, однак ...наші надлишки не задовольняють навіть своїх внутрішніх нестатків, а тому кримський уряд знайшов неможливим задоволення даної вимоги. Недавно це питання ми поставили в Москві і сподіваємося, що воно буде вирішене у нашу користь”. Ібраїмова підтримала національна інтелігенція, що входила раніше в партію “Мілі-Фірка”¹⁷.

Ларін 26 вересня 1927 р. запропонував комплекс заходів по влаштуванню єврейських переселенців у Криму, відповідно до якого основною спеціалізацією їхніх господарств повинне було стати виробництво виноградного спирту для постачання кримських винзаводів.

Тоді ж ДПУ підготувало закритий “процес 63”: так були вислані на Соловки кращі представники татарської національної інтелігенції. Жорстоко були подавлені і хвилювання серед кримських німців, але приблизно тисячі з них, вдалося залишити СРСР.

В той же час почалася розробка договору про позику між “Джойнтом” і урядом СРСР, який і був підписаний 19 лютого 1929 року. За договором “Джойнт” виділяв по 900 тисяч доларів у рік протягом 10 років під 5% річних. В разі успішної реалізації проекту передбачалася виплата так званих додаткових сум в розмірі до 500 тисяч доларів на рік. У випадку порушення радянською стороною своїх зобов’язань фінансування припинялося. “Джойнт” залишав за собою виключне право без пояснень зменшити суму позики з 9-ти до 7-ми млн. доларів.

Особливість проекту полягала в тім, що уряд СРСР випускав на всю суму позики і передав “Джойнту” облігації, що поширювалися за підпискою.

Переселення євреїв збіглося з “розкуркулюванням” і насильницьким виселенням із Криму селян. ДПУ розгорнуло мережу таборів по всьому півострові (тільки в Сімферопольському районі їх було чотири). Відповідно до повідомлення співробітника Кримського ОДПУ Салиня, на 26 березня 1930 р. було “розкуркулено” і виселено 16 тисяч чоловік, а загальна кількість виселених сягала 25 – 30 тисяч¹⁸.

Регіональні влади по-різному реагували на ці події. Так, у лютому 1931 р. голова ЦВК Кримської АРСР Мемет Ісмаїл Кубаєв на партконференції Джанкойського району заявив, що Москва проводить політику великодержавного шовінізму, розоряє трудові маси Криму, насамперед татар. На бюро ОК цей виступ був розцінений як “контрреволюційний”, і Кубаєв був негайно знятий з посади¹⁹.

Переселення євреїв часом зустрічало неприйняття і з боку місцевого населення. Земельні, економічні конфлікти переростали в національні, у зв’язку з чим з липня 1928 р. став спостерігатися відтік переселенців (по окремих колгоспах досягав 60 – 70%). За переписом 1926 р. з 39.921 єврея в сільській місцевості проживало 4.083 чоловік²⁰. На 1 січня 1930 р. з 49.100 кримських євреїв лише 10.140 проживали в селі. До 1941 р. число євреїв збільшилося, по деяким даним, до 70 тисяч, з яких у 86-ти єврейських колгоспах проживали тільки 17 тисяч чоловік²¹.

В цілому, залучення євреїв до сільськогосподарської праці шляхом їх переселення до Криму є однією з найбільш важливих проблем сучасної іудаїки в Україні. Дослідження характерних особливостей політики радянської влади щодо євреїв у 1920-тих рр. дозволяє зробити такі висновки:

- політика переселення євреїв до Криму була найбільш реальною можливістю змінити становище в єврейських містечках колишньої “смуги осілості” на краще;
- проведення заходів з переселення в умовах відсутності земельних реформ давало дуже малі шанси на успіх;
- переселенські заходи проходили в несприятливих умовах становлення тоталітаризму в СРСР який сприяв згортанню співробітництва з закордонними організаціями, таких як “Джойнт” та “Агро-Джойнт”, які значною мірою фінансували справу переселення євреїв до Криму.

¹⁶Гольде Ю. Євреї-хлібороби в Криму. – М., 1931; Дердакин. Землеустроение трудящих євреїв у Джанкойському районі // Трибуна. – 1929. – № 4. – С. 24 – 35.; Побутовий С.М. Дороги (по єврейських колоніях Криму). – М.-Л., 1931. – 103 с.

¹⁷Бобрышев И. Антисемитизм среди молодежи // Трибуна. – 1928. – февраль. – С. 159; Мачанов А.Е. У похід на антисемітизм (Про вороже відношення до переселення євреїв у Крим) // Вісті Кримського обкому ВКП(б). – Сімферополь, 1929. – № 4. – С. 12 – 14; Тан Г., Штернберг Л. О Крымской колонизации // Еврейская трибуна. – 1924. – 12 мая. – С. 6.

¹⁸Бережанская Б. Еврейские колхозы в Крыму // Евреи Крыма. – Симферополь, 1997; Хонігман Я. Єврейське землеробство(на матеріалах ЦДА України) // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 9 – 10. – С. 164 – 171.

- ⁴Зингер Л. Несколько цифр о положении еврейских преселенцев в Крыму // Революция и национальности. – 1933. – № 2. – С. 65.
- ⁵Там само.
- ⁶Дашковская Э. Воспоминания об Агро-Джойнте // Еврейские вести. – 1997. – № 13 – 14. – С.12.
- ⁷Калинин М.И., Смидович П.Г. О земельном устройстве евреев в СССР. – М., 1927. – С.38.
- ⁸Еврейский крестьянин: Сб.ст. – М., 1925. – С. 107.
- ⁹Бережанская Б. Еврейские колхозы в Крыму // Евреи Крыма. – Симферополь, 1997. – С. 74.
- ¹⁰Успехи еврейского земледелия в России // Еврейская трибуна. – 1924. – 11 января. – С. 6.
- ¹¹Еврейский крестьянин: Сб.ст. – М., 1925. – С. 107.
- ¹²Зингер Л. Несколько цифр о положении еврейских преселенцев в Крыму // Революция и национальности. – 1933. – № 2. – С. 66.
- ¹³Хроника ЕТА // Еврейская трибуна. – 1924. – февраль. – С. 4.
- ¹⁴Зингер Л. Вказ. праця. – С. 66.
- ¹⁵Там само.
- ¹⁶Крымская Калифорния // Вечерний Нью-Йорк. – 1999. – № 5. – С. 4.
- ¹⁷Там само. – С. 5.
- ¹⁸Там само. – С. 10.
- ¹⁹Там само. – С.12.
- ²⁰Там само.
- ²¹Там само. – С.114.

Лариса КОЗУБ
Київ

ПОГЛЯДИ М.П.ДРАГОМАНОВА НА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ в першій половині ХІХ століття

Михайло Драгоманов (1841 – 1895) – визначний громадський діяч і теоретик української суспільно-політичної думки. Серед досить широкого кола його громадських, культурно-освітніх та наукових інтересів можна виокремити ряд пріоритетних напрямків. Насамперед це осмислення історичної долі українського народу, його минувшини, збирання і публікація усної народної творчості, нарешті, це прагнення розбудити й активізувати національну свідомість, цілеспрямувати соціальну і політичну активність українського народу. При цьому значної уваги Драгомановим було приділено дослідженню та осмисленню періоду становлення українського національного руху першої половини ХІХ століття.

Цьому питанню він присвятив ряд статей, брошур, книг, що повністю або частково торкалися вказаної проблеми. Серед інших слід окремого відзначити такі праці, як “Шевченко, українофіли і соціалізм”, “М.І.Костомаров”, “Література російська, великоруська, українська і галицька”, “Листи на Наддніпрянську Україну”, “Антракт з історії українофільства” (1863 – 1872), “Чудацькі думки про українську національну справу”, “По вопросу о малорусской литературе” та ін.

Діяльність М.П.Драгоманова була однією з визначних суспільно-політичних подій в історії українського руху. Теоретична спадщина вченого ще потребує подальшого поглибленого вивчення та переосмислення. Він істотно збагатив українську суспільну думку, вдало поєднуючи національні та загальноєвропейські ідеї. Процес розгортання та поступового становлення українського національного руху вважався для М.П.Драгоманова цілком закономірним. Український народ, на його думку, незважаючи на надзвичайно несприятливі умови, спромігся зберегти власну глибоку та багатогранну культуру.

Про початковий етап національно-культурного відродження в перші десятиліття ХІХ століття вчений подає поодинокі розрізнені судження і оцінки, які відзначалися оригінальністю для свого часу. Серед українства ще жили спомини про стару козацьку автономію, що давало поштовх до пробудження національної самосвідомості. Хоча М.П.Драгоманов об'єктивно усвідомлював, що ідеї “українського автономізму” часів Гетьманщини та Нової Запорізької Січі не відповідають сучасним умовам і значно відстають від “всеевропейського лібералізму того часу”¹. Отже, на початку ХІХ століття, на думку вченого, в Україні з'являються “нові європейські ідеї демократизму і лібералізму, котрі згодом мусіли довести освічену громаду українську й до національного автономізму”². Проте їх поширення й розвиток зустрічали багато перепон на своєму шляху, що обумовлювалося складністю тогочасної внутрішньополітичної ситуації в Російській імперії.